

EGEDI-KOVÁCS EMESE

A BARLÁM ÉS JOZAFÁT REGÉNY KÉTNYELVŰ VÁLTOZATA. AZ IVIRON 463-AS JELZETŰ (ÓGÖRÖG–ÓFRANCIA) KÉZIRAT*

Az Athós-hegyi Iviron 463-as jelzetű XI. századi kézirat különlegessége, a benne található gyönyörű miniatúrákon túl, hogy a görög szöveg mellett a kézirat margóján egy teljes, ez idáig át nem írt, ófrancia fordítás szerepel, amely nem kizárt, hogy akár a kódex készítésével egy időben vagy nem sokkal azt követően készült. A tanulmány a szövegkiadási munkálatok eddigi tapasztalatainak összegzésén túl azt vizsgálja, vajon készülhetett-e eleve kétnyelvűnek (ógörög–ófrancia) a kézirat.

Kulcsszavak: cod. Athon. Iviron 463, *Barlám és Jozafát*, szentélet, görög regény

Az Athós-hegyen őrzött Iviron 463-as jelzetű bizánci kézirat korábban elsősorban a művészettörténések figyelmét keltette fel gyönyörűen kidolgozott, különleges miniatúráival. A kézirat azonban, amelynek főszövege a *Barlám és Jozafát* regényes szentélet rövidített, ógörög nyelvű változata, további érdekességgel is szolgál: a görög szöveg körül a margón, a valamennyi ránk maradt 135 foliumon napjainkig érdemben nem kutatott, ismeretlen és kiadatlan ófrancia fordítást tartalmaz. Bár Paul Meyer 1866. évi tanulmányában már felhívta a figyelmet a fordításra,¹ a szakirodalom mindmáig kevés figyelmet szentelt a kódexnek,² a szövegről átírás nem készült. Kutatásaimmal a szöveg kritikai kiadását és átfogó értelmezését készítem elő.³ Az egyedülálló nyelvemléket övező „érdektelenségnek” több oka is lehet. Egyrészt a kódex, amelyet az Athós-hegyi

* A tanulmány az NKFIH NN 124539 számú pályázat és a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíjának támogatásával készült.

¹ P. Meyer: Fragments d'une ancienne traduction française de *Barlaam et Joasaph* faite sur le texte grec au commencement du treizième siècle. In: Bibliothèque de l'École des chartes 27 (1866) 313–334.

² J. Sonet: Le roman de Barlaam et Josaphat. Recherches sur la tradition manuscrite latine et française. Louvain 1949. 165–168; Traductions médiévales. Cinq siècles de traductions en français au Moyen Âge (XI^e–XV^e siècles). Étude et répertoire 3 vol. Éd. Cl. Galderisi – V. Agrigoroaei. Turnhout 2011. t. 2, 328; V. Agrigoroaei: Rara avis : la traduction française médiévale du Barlaam et Ioasaph du Mont Athos. Medioevo Romano 38/1 (2014) 106–151.

³ E. Egedi-Kovács: La traduction française de la version grecque dite d'Iviron de *Barlaam et Joasaph*. À propos de l'édition critique en cours. In: Investigatio Fontium. Ed. L. Horváth. Budapest 2014. 83–94. <http://byzantium.eotvos.elte.hu/wp-content/uploads/2016/07/Investigatio.pdf>; E. Egedi-Kovács: Quelques remarques sur la langue de la traduction française dite d'Iviron de *Barlaam et Josaphat* (ms. Athon. Iviron 463). In: Byzanz und das Abendland IV. Hrsg. E. Juhász. Budapest 2016. 135–141. http://byzantium.eotvos.elte.hu/wp-content/uploads/B_and_A_IV.pdf; E. Egedi-Kovács: A *Barlám és Jozafát* Athos-hegyi ófrancia fordításának nyelvi jelenségei (cod. athon. Iviron N^o. 463). In: Klasszikus Ókor, Bizánc, Humanizmus. A XII. Magyar Ókortudományi Konferencia előadásaiból. Szerk. T. Mészáros. Budapest 2017. 159–162. http://byzantium.eotvos.elte.hu/wp-content/uploads/MOK_12.pdf; E. Egedi-Kovács: Un trésor inexploré entre Constantinople, le Mont Athos et le monde franc. Le manuscrit Athon. Iviron 463. In: Investigatio Fontium. Eds. L. Horváth – E. Juhász. Budapest 2017. 89–164. http://byzantium.eotvos.elte.hu/wp-content/uploads/Investigatio_II.pdf

Ivion kolostorban őriznek, a kutatók számára nehezen hozzáférhető, másrészt Meyer beszámolója alapján úgy tűnhetett, a kézirat csupán néhány jelentéktelen, többnyire kiolvashatatlan ófrancia töredéket tartalmaz. Mindemellett a francia nyelvemlék értékét minden bizonnyal az is viszonylagossá tette, hogy a máig megkérdőjelezhetetlen tekintélyű, kiváló tudós a szöveget a XIII. század legelejére datálta. Meyer azonban – véleményem szerint – elsősorban a történeti összefüggésekből indult ki, a kódex lapjaiból ugyanis csupán néhány tucatnyit láthatott. (Pierre Sevastianoff azon fényképei alapján, amelyeket a művészettörténész a miniatúrákról készített, a 270 oldalból minden bizonyos mindössze 19-et tanulmányozott.) A szövegcorpus azonban – pusztá terjedelme miatt is – a korábban véltnél sokkal jelentősebb: a kódex minden egyes lapjának margóját ugyanis – az elsőtől az utolsóig – sűrű francia szöveg, a fordítás tölti ki. A fordítás egybefüggő, gondosan szerkesztett, kerek mondatokból álló szöveg, amely filológiai szempontból a *Barlám és Jozafát* regény ismert és kiadott ófrancia változataitól teljes mértékben eltér. Noha a francia szöveg valóban erősen töredékes, a görög eredeti alapján több-kevesebb biztonsággal helyreállítható. Szemléltető példa a 21^r-22^r foliumokról a görög szöveg és az annak alapján helyreállított francia fordítás:

f. 21^r-22^r: Ἦν γὰρ τις βασιλεὺς μέγας καὶ ἔνδοξος, καὶ ἐγένετο διερχομένου αὐτοῦ ἐφ’ ἄρματος χρυσοκολλήτου καὶ τῆς βασιλεῖς πρεπούσης δορυφορίας ὑπαντῆσαι δύο ἄνδρας, διερωγότες μὲν ἡμφιεσμένους καὶ ῥερωμένους, ἐκτετηκότας δὲ τὰ πρόσωπα καὶ λίαν κατωχρωμένους. Ἦν δὲ γινώσκων τούτους ὁ βασιλεὺς τῷ ὑπωπιασμῷ τοῦ σώματος καὶ τοῖς τῆς ἀσκίσεως ἰδρῶσι τὸ σαρκίον ἐκδεδαπανηκότας. Ὡς οὖν εἶδεν αὐτούς, καταπηδήσας εὐθὺς τοῦ ἄρματος καὶ ἐπὶ τὴν γῆν πεσὼν προσεκύνησεν, καὶ ἀναστὰς περιεπλάκη αὐτοῖς προσφιλέστατα κατασπαζόμενος. Οἱ δὲ μεγαστᾶνες αὐτοῦ καὶ ἄρχοντες ἔδυσχέραναν ἐπὶ τούτῳ, ἀνάξια τῆς βασιλικῆς δόξης πεποιηκέναι αὐτὸν νομίζοντες· μὴ τολμῶντες δὲ κατὰ πρόσωπον ἐλέγχειν, τὸν γνήσιον αὐτοῦ ἀδελφὸν ἔλεγον λαλῆσαι τῷ βασιλεῖ, μὴ τὸ ὕψος τοῦ διαδήματος οὕτως καθυβρίζειν. Τοῦ δὲ εἰπόντος ταῦτα τῷ ἀδελφῷ καὶ καταμεμψαμένου τὴν ἄκαιρον αὐτοῦ μικρολογίαν, δέδωκεν αὐτῷ ἀπόκρισιν ὁ βασιλεὺς, ἦν οὐ συνῆκεν ὁ ἀδελφός. Ἔθος γὰρ ἦν ἐκείνῳ τῷ βασιλεῖ, ὅταν ἀπόφασιν θανάτου κατὰ τινος ἐδίδου, κήρυκα εἰς τὴν αὐτοῦ θύραν ἀποστέλλειν ἐν σάλπιγγι τοῦ θανάτου ἐπίτηδες λεγομένην· καὶ τῇ φωνῇ τῆς σάλπιγγος ἐκείνης ἦσθοντο πάντες θανάτου ἔνοχον ἐκεῖνον ὑπάρχειν.⁴

[Mert volt egy nagy és dicső király, aki egyszer, amikor királyi testőrségével aranysekerén kihajtatott, találkozott két férfival. Öltözetük szakadt és mocskos, arcuk pedig sorvadtan beesett és halálsápadt volt. A király felismerte, hogy testük ütlegezése és önsanyargatásuk keserveiben emésztették el izmaikat. Amint tehát meglátta őket, nyomban leugrott a szekeréről, a földre vetette magát, és lábaik elé borult, majd felállt, megölelte, és nagy szeretettel megcsókolta őket. A nagyurak és a vezérei azonban megneheztek emiatt, mert úgy gondolták, a királyi méltósághoz méltatlanul cselekedett. Mivel azonban nem mertek nyíltan szemrehányást tenni,

⁴ Az ivironi kódex görög szövegének átírását itt kritikai megjegyzések nélkül közlöm.

elmondták a fivérének, hogy ő mondja meg a királynak: a korona méltóságát ne alacsonyítsa így le! Ő ezt el is mondta a királynak, és megfeddte nem helyén való lealacsonyodásáért, mire a király olyan választ adott neki, amit a fivér nem értett meg. Ennek a királynak ugyanis az volt a szokása, ha valakit halálra ítélt, hírnököket küldött ajtajához, aki halált hozó trombitájával terv szerint kihirdette az ítéletet, a trombita hangjából pedig mindenki tudta, hogy az illető halál fia.]

f. 21^r-22^r: Ci li conte un exemple d'un roi⁵

Il i estoit uns rois riches e poisans e de grant gloire. Si venoit une fois en sa ch[arrete doree *avoc sa garde*] si cum afiert a roi d'aler honereement si encontra deus povres homes e de despice v[estu ... e] les visajes mot [... e des]colorés de tout [... Li] rois les vit e [sot] qe c'estoient gens [qui lor] cors par le tra[valose] bone vie por deu [...]oient si lor cors [... p]ar penitance. [Quant] il les vit il descen[di de sa c]harrete doree [en la] terre devant [eus e le]s aora e puis se [leva e l]es enbraça doce[ment e le]s baisa amorou[sement.] Quant si baron [e haus] home virent [il furent] en mervellé e l'en blamoient [car l]or sembloit [coven]ent que la hau[té d]e roi ne deust [l]e faire. Mais [il n'o]serent dire de [mot] a lui eins le di[rent] a sun frere [qu'il] li deüst qu'il n'a[voit fa]it pas l'oneur de sa corone. [Q]uant ses freres li [laide]nia q'il s'estoit [h]umiliés il li res[po]ndi [hum]blement e en tel mani[e]re qe ses freres [n]e l'entendi pas. [C]is rois avoit tel [c]ostume que quant il voloit menacer qui que soit de mort il envooit businer a sun huis e lors savoient bien cil a cui huis un businoit qu'il estoient a mort jugé.

A francia töredék átírása során egyértelművé vált, hogy a kódexben szereplő görög főszöveg átírása is elkerülhetetlen. Hiába ismerjük ugyanis a *Barlám és Jozafát* regény teljes és rövidített szövegét (a kétkötetes mértékadó kritikai szövegkiadás 2006-ban jelent meg),⁶ az ivironi kódex görög szövege a Volk apparatúrában szereplő szövegvariánsokhoz képest is eltérő olvasatokat tartalmaz. A görög szöveg átírása azonban nem csak az ófrancia töredék kiegészítése, azaz a fordítás helyreállításának szempontjából lényeges: a két változat összevetése során olyan fontos ismérvek és jelenségek tárulnak fel, amelyek a fordítás készítésének körülményeivel kapcsolatban aprólékosan kibontható, ugyanakkor meghatározó adatokat hordoznak.

A *Barlám és Jozafát* regény – amelynek a rövidített, görög nyelvű változatát az ivironi kézirat tartalmazza – forrása a Buddha életéről szóló szanszkrit elbeszélés volt. A történet arab, majd grúz közvetítéssel jutott el Bizáncba. Az ekkor már keresztény legendává alakult elbeszélést itt fordították görögre, majd a XI. század közepétől a görög változathoz készültek a latin nyelvű fordítások. A görög változatot hagyományosan Damaszkuszi Szent Jánosnak (~ 676–749) tulajdonították, valószínűbb azonban, hogy a grúz szerzetes, athósi Euthymios munkája.⁷

⁵ A vastag betűkkel és piros tintával írt mondat, amelynek a görögben nincs megfelelője, minden bizonylan címként szerepel (a címsorokról bővebben lásd lejjebb).

⁶ R. Volk: Die Schriften des Johannes von Damaskos. VI/1-2. Berlin – New York 2006.

⁷ A szerzőről és a mű keletkezéséről bővebben lásd Volk: i. m. VI/1 (6. jegyz.) *passim*.

A keresztény változat szerint Abenér, India pogány királya dühödten üldözi az új vallás, a kereszténység követőit. Fia, Jozafát születésekor azonban az asztrológusok megjövendölik, hogy a gyermek maga is keresztény lesz. A király, hogy a jóslat beteljesülését megakadályozza, fiát palotába zárhatja, és gondosan elrejteti előle a világ valamennyi nyomorúságát. A szigorú őrzés ellenére azonban Jozafát megismerkedik a Barlám nevű keresztény szerzetessel, aki megtéríti és megkereszteli őt. Apja haragja és mesterkedései ellenére Jozafát később is kitart döntése mellett. A példabeszédekkel és anekdotákkal gazdagított legendában végül a király maga is megtér, majd mielőtt remeteként elvonulna a pusztába, a hatalmát fiára ruházza. Jozafát sem uralkodik azonban hosszú ideig: miután népét is keresztény hitre téríti, visszavonul a világi élettől, és meszteréhez, Barlámhoz csatlakozva haláláig remeteként él a pusztában.

Jóllehet a *Barlám és Jozafát* keresztény legenda műfaji szempontból a hagiográfiái irodalomhoz sorolható, legtöbbször regényként említik. Utóbbi azonban mégsem teljesen megalapozatlan, mert a mű szerkezete és tematikája számos egyezést mutat a görög szerelmi regények jellegzetességeivel. Corinne Jouanno részletesen kimutatja,⁸ hogy a történetben a hellenisztikus kori görög regény számos, csaknem valamennyi toposzát megtaláljuk (*mutatis mutandis*: a szerelmes pár neve a címbe szerepel, szerelem első látásra, szerelmi betegség, elválás, zálogcsere, egymásra találás stb.). Jouanno véleménye szerint a két szent életű ember, Barlám és Jozafát „szerelmi regénye” voltaképpen gyakorlatban szemléltetett szentlecké, a tanítás pedig elméleti síkon az elbeszélés dogmatikus szövegrészeiben jelenik meg.⁹ Mindehhez még hozzátehetjük: miként a hagiográfikus irodalom egyfajta hidat képez a különböző korok és irodalmi hagyományok között – a szentéleti irodalom valójában a hellenisztikus kori regényműfaj örökösse mind motívumkészletét, mind népszerűségét és (vallásos jellege ellenére) a korban betöltött szórakoztató szerepét tekintve¹⁰ –, úgy a *Barlám és Jozafát* regény is egyfajta híd egymástól távol eső kultúrák között. A legenda jó példa a kelet és nyugat közötti, megtermékenyítő hatású érintkezés szemléltetésére és a korra jellemző irodalmi jelenség modellezésére: hogyan vándorol egy-egy népszerű történet vagy elbeszélésmotívum időben és térben, és bukkan fel újabb és újabb „köntösben” különféle kultúrákban és nyelvi közegekben.

A *Barlám és Jozafát* regényes szentélet görög változatából a XI. századtól kezdve készültek latin nyelvű fordítások,¹¹ amelyek azután igen népszerűek lettek nyugaton. Ké-

⁸ C. Jouanno: *Barlaam et Joasaph*: Une aventure spirituelle en forme de roman d'amour. Pris-Ma. Recherches sur la littérature d'imagination au Moyen Âge XVI, 1, N° 31 (Janvier-Juin), E.R.L.I.M.A., Université de Poitiers 2000. 61–76.

⁹ Jouanno: i. m. (8. jegyz.) 76.

¹⁰ A témáról bővebben lásd: S. *Efthymiades*: The Ashgate Research Companion to Byzantine Hagiography I–II. Surrey – Burlington 2014.

¹¹ H. *Peri (Pflaum)*: La plus ancienne traduction latine du roman grec de *Barlaam et Josaphat* et son auteur. Studi Mediolatini e Volgari VI–VII (1959) 169–189; P. *Peeters*: La première traduction latine de *Barlaam et Joasaph* et son original grec. Analecta Bollandiana XLIX (1931) 276–312.

sőbb ezeket fordították a különféle népnyelvekre, többek között ófranciára.¹² Az ismert és kiadott ófrancia változatok azért is különböznek az ivironi kódex francia szövegétől, mert míg előbbieket egy-egy latin változat alapján készülték (és a legtöbb esetben inkább adaptációnak, semmint fordításnak tekinthetjük őket), addig az ivironi kódex francia szövegét közvetlenül a görög változathoz fordították. Összehasonlításképpen rövid részletet idézek az ivironi fordításból és a *Barlám és Jozafát* regény champagne-i változatából. Az összes fennmaradt ófrancia változat közül a champagne-i áll a legközelebb az ivironi szöveghez. Ennek az lehet az oka, hogy ez a francia szöveg olyan (nem adaptált) latin szöveg alapján készülhetett, amelyet közvetlenül a görögből fordítottak. Ennek ellenére – függetlenül attól, hogy a champagne-i változat az elbeszélés rövidítés nélküli változatát követi – a két szöveg filológiai szempontból markánsan eltér egymástól.

Ivironi változat, f. 19^v:

Coment li jovenciaus le cunta au fil del roi
e il co[man]da q'il venit avant¹³

Meintenant ala au fil del [roi e tot] li
cunta pre[miereme]nt. Quant [Joasa]f oi
ces paroles [il mo]t s'esjoi ses es[prit] e le
fist ame[ner] devant soi. [Quan]t Barla-
ham [fu ve]nus tantost [dona s]a benei-
cum [a Joas]af si cum ave[nans] chose
estoit [...] raist a une [...]e s'asist avoc [lui].
Quant] ses damoisiaus [s'en] ala, li filz del
[roi] dist a cel [vel]lart : Mostrés [m]oi la
pierre pre[ci]ose de laquele [v]os avés dit
que merveloses vertus [...]e a tantes.

Bar[la]ham respondi : [N']est pas drois
que [j]e deïse a vous qui estes filz de roi
nule chose qui fause soit pour honneur de
vos. Mais sachés que quanqu'il vos a dit
de par moi tout est vraie chose e provee
mais se[...]

Champagne-i változat:

Atant s'an ala au fil le roy et li conta toutes
les choses que Balaam li avoit dites. Quant
Josaphat oÿ ces choses, si fu ses cuers si es-
pris d'une esperiteil liesce qu'il li sembloit
bien que tote sa tristesse fust assouaigie et
commanda tantost que Balaam fut ame-
nez devant lu et il si fu. Et quant il le vist, si
le salua mont debonairement et commen-
dai a son sergent qu'il s'an alast. Et quant
il s'an fu alez, si dit Josaphat a Balaam :
« Moustre moi la pierre precieuse don
mes sergenz m'a dites mervoilles. » Et Ba-
laam li respondi : « Je sarie mont foux se
je faisoie savoir nonentendant a ta hau-
testé. Por ce ne doute mie que je dis a ton
sergant ne soient voires, mes se ge n'avoie
avant esprové ton san et ta valor, ... »¹⁴

¹² Barlaam und Josaphat, Französisches Gedicht des dreizehnten Jahrhunderts von Gui de Cambrai. Hrsg. H. Zotenberg – P. Meyer. Stuttgart 1864; *Chardry*: Josaphaz. In: Altfranzösische Bibliothek herausgegeben von Wendelin Foerster. t. 1. Heilbronn 1879; Le roman de Barlaam et Josaphat. Ed. J. Sonet. t. 2. La version anonyme française. 1^{ère} partie. Texte critique. t. 3. La version anonyme française. 2^{ème} partie. Études critiques et mise en prose. Namur – Paris 1950; L'histoire de Barlaam et Josaphat. Version champenoise d'après le ms. Reg. lat. 660 de la Bibliothèque Apostolique Vaticane. Éd. L. R. Mills. Genève 1973.

¹³ A mondat címként szerepel (lásd 5. jegyz.).

¹⁴ Mills (ed.): i. m. (12. jegyz.) 49.

Az ivironi kódex, amely az ófrancia fordítást megőrizte, pergamenalapú, 135 foliumból álló, kis méretű (230 × 170 mm) kézirat. A görög főszöveget egy oszlopban írták (oldalanként 20 sor), csaknem minden második oldalon illusztrációt találunk, összesen 80 miniatúrát. A szöveget barna tintával írták, de arannyal megfestett nagybetűk is szerepelnek benne. Az ófrancia szöveg a kézirat oldalainak margóján szerepel (felső margó: 1–3 sor, oldalsó margó: 26–33 sor, alsó margó: 1–3 sor oldalanként). A francia szöveget is barna tintával írták, de találunk benne pirossal kiemelt címeket és zöld tintával megfestett díszes kezdőbetűket is. A kódexet valószínűleg többször is szétszedhették, a lapok széleiből pedig levágtak – emiatt, főképp az oldalsó margókon a francia szöveg hiányos –, és több lap el is vezett belőle.¹⁵ Megfigyelhető azonban, hogy az elveszett lapok a francia fordítás készítésekor még biztosan a kéziratban voltak, mert ezeken a helyeken a fordítás olyan szövegrészt is idéz (a fordítás legtöbbször egy vagy két mondatdal a görög szöveg előtt jár), amely a görög változatból mára már elveszett. Példaként említhetjük a 10^v foliumon található francia fordítást:

f. 10^v: ... je ne devenrai chretien e que guahanerai je en ma roiauté ces autres joies e es delices del siecle. Avuec les bones e[rmites] que j'ai dechacés avuec caus me voil je metre. Que vos senble de ce e que m'en conseil[lés]...

... εἰ μὴ Χριστιανός τε γένωμαι καὶ – χαίρειν εἰπὼν τῇ δόξῃ τῆς ἐμῆς βασιλείας καὶ τοῖς λοιποῖς ἡδέοις καὶ τερπνοῖς τοῦ βίου – τοὺς ἀσκητὰς ἐκεῖνους (...) οὓς ἀδίκως ἀπήλασα, ἐκεῖνοις ἑαυτὸν ἐγκαταμίξω. Πρὸς ταῦτα τί φῆς αὐτὸς καὶ ὅποιαν δίδως βουλήν;¹⁶

A lapok eltűnése (vagy szándékos kivétele) néhol komolyabb hiátust eredményez: a (jelenlegi számozás szerinti) 26 és 27-es foliumok között egész fejezet vészett el, épp az, amely Krisztus történetét beszéli el. A foliumok néhol felcserélődtek, emiatt jelenleg az oldalak sorrendje hibás.¹⁷ Az idő (vagy esetenként akár a szándékos rongálás) a páratlan miniatúrákat sem kímélte: a 126^v foliumon található illusztrációt például valaki teljesen kivakarta. A kép azt a jelenetet ábrázolhatta, ahol Jozafát és egy szerzetes örömmel üdvözlük egymást, talán éppen úgy, ahogyan azt a *Barlám és Jozafát* regény egy másik, Párizsban őrzött kéziratának illusztrációján láthatjuk (Paris, Bibliothèque nationale de France, Ancien fonds grec 1128, f. 189^v). Könnyen elképzelhető, hogy a képen ábrázolt üdvözlési jelenet túl „szívélyesre” sikerült, legalábbis annak megítélése szerint, aki a miniatúrát kivakarta.

¹⁵ Volk: i. m. VI/1 (6. jegyz.) 271.

¹⁶ Volk: i. m. VI/2 (6. jegyz.) 31–32.

¹⁷ Volk: i. m. VI/1 (6. jegyz.) 271.

kódex francia fordítóját, aki a kereszties csapatokkal a 4. kereszties hadjárat idején érkezhetett Konstantinápolyba. Véleményem szerint azonban már jóval korábban is találunk számos frank-görög kapcsolatot, nem kell tehát feltétlenül a XIII. század elején keresnünk a görögül jól tudó frank anyanyelvű fordítót, sőt a fordítás megrendelésére is mutatkozhatott korábbi igény. Ezenkívül a kézírás paleográfiai jellegzetességei és a szöveg nyelvezete sem zárják ki a jelentősen korábbi datálás lehetőségét. Meyer a fordítás jelentőségét mindenekelőtt abban látta, hogy a XIII. század elején keleten (Bizáncban vagy annak szomszédságában) tevékenykedő frank létéről tanúskodik, aki megfelelően tudott görögül ahhoz, hogy ilyen hosszú, ráadásul irodalmi nyelven írt szöveget lefordítson. Véleménye szerint figyelemreméltó az is, hogy az illető nem a latint, hanem saját anyanyelvét használta a fordítás során. Feltételezése szerint a névtelen fordító saját tudásának pallérozására készítette a végül csak egyetlen kéziratban fennmaradt fordítást.²⁴ A kézirat átfogó vizsgálata és a francia, valamint a görög változat összevetése során feltárt jelenségek azonban – mint arra alább részletesen kitérek – egészen más összefüggéseket sejtetnek.

Az elegáns francia írás, amely láthatóan egy kéz munkája, a késő karoling és pregotikus jegyeket viseli magán.²⁵ Ez a fajta írás nehezen datálható pusztán paleográfiai szempontok alapján, mivel az írásfejlődés ezen átmeneti szakaszában az egyedi vonások viszonylag változatosak, ugyanakkor hiányoznak a karakterisztikus tényezők. Ráadásul ebből a korból viszonylag kevés kézirat maradt fenn, ami szintén nehezíti a megbízható szempontrendszer kidolgozását. A legtöbb esetben az ilyen típusú kézírásoknál a paleográfusok is viszonylag tágabb datálást javasolnak, amely a XI. század végétől a XIII. század elejéig terjedhet.²⁶ Az ivroni kézirat francia szövegének paleográfiai jellegzetességei alapján megállapítható,²⁷ hogy noha bizonyos elemek óvatosságra intenek (azon betűtípusok használata, amelyek megjelenését a datált kéziratok alapján a paleográfiai kézikönyvek szerzői a XII. század közepére/második felére teszik), a korai datálás lehetőségét sem zárhatjuk ki. Egy-egy újnak tekintett paleográfiai jelenség vagy a korábbitól eltérő betűforma megléte egy datált kéziratban nem jelenti ugyanis azt, hogy az a kézirat készítésének időpontjában jelent meg először. Egy-egy másoló aktív életszakasza húsz, harminc, sőt akár negyven évet is átöllehet.²⁸ És mivel egy datált kézirat lehet az első, de akár az utolsó munkája is a másolónak, minden egyes ott megjelenő paleográfiai jelenségnél több/kevesebb harmincévnyi eltéréssel is számolhatunk.

²⁴ Meyer: i. m. (1. jegyz.) 316–317.

²⁵ Lásd P. Cherubini – A. Pratesi: *Paleografia latina. L'avventura grafica nel mondo occidentale*. Città del Vaticano 2010. ch. 34–35.

²⁶ Lásd M. Careri – Ch. Ruby – I. Short: *Livres et écritures en français et en occitan au XII^e siècle*. Catalogue illustré. Viella 2011; B. Bischoff: *Katalog der festländischen Handschriften des neunten Jahrhunderts*. Wiesbaden 1998. n°. 1234.

²⁷ A részletes paleográfiai elemzést lásd: Egedi-Kovács: *Un trésor inexploré entre Constantinople, le Mont Athos et le monde franc. Le manuscrit Athon. Iviron 463*. i. m. (3. jegyz.) 100–104.

²⁸ F. Ronconi: *La main insaisissable. Rôle et fonctions des copistes byzantins entre réalité et imaginaire*. In: *Scrivere e leggere nell'Alto Medioevo*. Spoleto 2011 (LIX settimana). 627–664.

Mindemellett a nyelvi és helyesírásbeli sajátosságok sem zárják ki,²⁹ hogy a szöveg ne lehetne akár jóval régebbi. Nyelvészeti szempontból érdekességként említhetjük, hogy a szövegben olyan igealakot is találunk, a latin *praeteritum perfectum* maradványt, amely csak a legrégebbi francia nyelvemlékekben fordul elő. Ez a típusú, eredetileg minden bizonnyal régmúltat kifejező igealak a trubadúrok nyelvében feltételeességet fejezett ki, míg a franciában már a *Roland-ének* korától elavultnak számított, annál is inkább, mert igen ritkán használták. Ezeket a ritka alakokat a nyelvtörténeti kézikönyvek egyenként (!) tartják számon: a *Szent Eulália éneke* (*Séquence de Sainte Eulalie*, ~ 880), a legkorábbi francia nyelvemlék összesen 5 ilyen igealakot őrzött meg (*auret, avret, furet, pouret, roveret, voldret*), a *Clermont-i passióban* (*La Passion de Clermont*, X. sz. második fele – XI. sz. eleje) 15 (*furet, fedre, medre, presdre, vengre, vengra, vidra*), *Szent Leodegarius legendájában* (*Vie de saint Léger*, X. sz. vége) 13 (*auret, avret, exastra, estera, fisdra, fistdra, laisera, presdra, vindre*), *Szent Elek legendájában* (*La vie de Saint Alexis*, XI. sz. közepe) 3 (*oure, firet, soure*), a *Gormont és Isembart* (~ 1130) című gesztaénekekben csupán egyetlen (*devret*) ilyen alakot találunk.³⁰ Egyértelműen látható, hogy az idő haladtával az előfordulások ritkulnak, a XII. század második felétől pedig ez az igealak már egyáltalán nem fordul elő a francia szövegekben. Az átírt és a görög eredeti alapján biztonsággal kiegészített ófrancia szövegben eddig két ilyen alakot (*delivreret, duira*) sikerült azonosítanom:

f. 26^r: Sa lignie muteplia [en la te]rre d’Egipt[e ...] si furent s[ervance] ... en E[gipte ...] delivreret [par Moy]ses e Aaron h[omes] seint e plein [de gra]ce de profeci[un e par] eus e les Egipt[tiens] tormenta as[sez] e ceaus d’Irrael d[ui]ra parmi la roge mer e Pharaon e les Egiptiens perdi que les aigues retornerent e les tuerent.

A francia fordítás a korabeli irodalmi koiné-ban, az úgynevezett „francien” dialektusban készült. A szövegben előforduló normann dialektális jegyek³¹ alapján azonban feltételezhető, hogy a fordító normann származású lehetett, méghozzá valószínűleg dél-itáliai vagy szicíliai normann,³² erre utal ugyanis néhány nyelvészeti és lexikai elem. Ezek a szokatlan alakok, amelyek a regisztrált ófrancia nyelv szempontjából *hapax*-nak számítanak,³³ valószínűleg a korabeli bizánci, illetve a Bizánchoz szorosan kötődő dél-itáliai latinok nyelvhasználatát tükrözték. A Bizánci Birodalom egykori területein, Dél-Itáliában és Sziciliában népes görög anyanyelvű lakosság élt. Sziciliában és más,

²⁹ Egedi-Kovács: Un trésor inexploré entre Constantinople, le Mont Athos et le monde franc. Le manuscrit Athon. Iviron 463. i. m. (3. jegyz.) 109–111.

³⁰ Cl. Buridant: Grammaire nouvelle de l’ancien français. Paris 2000. 252–253.

³¹ Egedi-Kovács: Un trésor inexploré entre Constantinople, le Mont Athos et le monde franc. Le manuscrit Athon. Iviron 463. i. m. (3. jegyz.) 111–112.

³² K. N. Ciggaar: Western Travellers to Constantinople. The West & Byzantium 962–1204. Leiden – New York – Köln 1996. 247.

³³ Egedi-Kovács: A *Barlám és Jozafát* Athosz-hegyi ófrancia fordításának nyelvi jelenségei (cod. athon. Iviron N^o. 463). i. m. (3. jegyz.) 159–162.

észak-itáliai városban bizonyítottan tevékenykedtek görög–latin fordítók.³⁴ A hódító itáliai normannok között pedig minden bizonnyal többen is voltak, akik a francia és a latin mellett görögül is tudtak.³⁵ Konstantinápolyban számos latin közösségről tudunk: az itáliaiak elsősorban kereskedelmi célokból kolóniákat létesítettek a fővárosban és Bizánc más területein is.³⁶

A francia fordítás közvetlenül a görög szöveg alapján készülhetett. Erre utal számos tükörfordítás (*verbum de verbo*), illetve a latinban és az ófranciában egyaránt szókatlan görögből „franciásított” alak.³⁷ Noha a fordító láthatóan jól tudott görögül, a szövegben kisebb-nagyobb félrefordítások is előfordulnak. A 71^v foliumon a διαβάλλοντος (> διαβάλλω) participiumot a fordító a διάβολος főnévvel keveri össze:

f. 71^v: Πολλὰς οὖν τοιαύτας βαπτολογίας τοῦ βασιλέως διεξεληθόντος, τὰ μὲν ἡμέτερα διακωμωδοῦντος καὶ διαβάλλοντος, τὰ τῶν εἰδώλων δὲ ἐγκωμιάζοντος καὶ ἐπαινοῦντος ...

f. 71^v: Mot de ces paroles dist h[.... laid]enioit nostre partie e l'apeloit de de a b l e e les ydres honoroit e looit ...

Ennél is érdekesebbek azok a szöveghelyek, ahol a görög ἀμέλει ('bizonyosan'/'kétségtől'/'egyébként') adverbium a francia szövegben – tévesen – tulajdonnévként jelenik meg (*Amelei/Amelis*):

f. 15^r: Ἀμέλει οὐτωςὶ τὰς προόδους ποιουμένου εἶδεν ἐν μιᾷ τῶν ἡμερῶν, κατὰ λήθην τῶν ὑπηρετῶν, ἄνδρας δύο, ὧν ὁ μὲν λελωβημένος ἦν, τυφλὸς δὲ ὁ ἕτερος.

f. 15^r: A m e l e i avoit a num cil qui estoit devant les autres. Une fois avint qu'il virent deus [homes]. Li uns estoit m[esiau] e li autres av[ogle].

f. 117^v: ἀμέλει μετὰ τοῦ υἱοῦ τοῦς τῶν εἰδώλων ναοῦς καὶ βωμοῦς πάντα περιστάντες...³⁸

f. 117^v: Li filz del roi e amelis depeçoient trestos les tem[ples] des ydres e les autels ...

³⁴ Ch. Homer Haskins: The Sicilian translators of the twelfth century. North-Italian translators of the twelfth century. In: Studies in the History of Mediaeval Science. Harvard University Press, Cambridge 1924. 155–222.

³⁵ P. Schreiner: Die Begegnung von Orient und Okzident in der Schrift. In: Byzanz und das Abendland: Begegnungen zwischen Ost und West. Hrsg. E. Juhász. Budapest 2013. 21.

³⁶ Ciggaar: i. m. (32. jegyz.) 251, 261; P. Schreiner: L'importance culturelle des colonies occidentales en territoire byzantin. In: Coloniser au Moyen Âge. Éd. A. Ducellier – M. Balard. Paris 1995. 288–297.

³⁷ Egedi-Kovács: A *Barlám és Jozafát* Athosz-hegyi ófrancia fordításának nyelvi jelenségei (cod. athon. Iviron N^o. 463). i. m. (3. jegyz.) 155–156.

³⁸ Az ἀμέλει szó a 111^r és 112^v foliumokon is előfordul, a francia fordítás megfelelő szöveghelye azonban elveszett.

A *cil* névmás egyértelműen mutatja, hogy a fordításban az *Amelei* név férfiszereplőre utal. Noha ilyen hangzású francia férfinévről nincs tudomásunk, érdekes jelenség, hogy a korabeli szicíliai görög–latin nyelvű dokumentumok 1094 és 1142 között többször említenek bizonyos *Amelinus/Hamelinus Gastinellus* nevű, normann származású Palermo környéki földbirtokost.³⁹

A francia fordítás igényesen megszerkesztett, kerek mondatokból álló szöveg, nem úgynevezett „szórol szóra” fordítás, amikor csak egyes szavak megfelelőjét írják az eredeti szöveg fölé. Mindezek alapján feltételezhetjük, hogy a fordító két lépésben dolgozott: először a szöveget külön lapokra fordította le, majd a kész változatot másolta be a kézirat margójára. Ez lehet a magyarázat a letisztult, javításokat csak elvétve tartalmazó írásképre. A néhány javítás ugyanakkor azt sejteti,⁴⁰ hogy a másoló és a fordító egy és ugyanazon személy lehetett, vagy ha volt is külön másoló, a végleges változatot a fordító is ellenőrizhette.

További érdekesség, hogy a francia szövegben, a görögtől eltérően, vastag betűs, piros tintával kiemelt címsorok is szerepelnek. Az alábbiakban a 102^v foliumig található, leginkább helyreállítható címsorok átírását közlöm:

f. 2^r: Ici comence une estoire profitable qui avint en la terre del [Ynde] *si cum un vait vers Egipte* e fu estoree en la seinte cité de Jerusalem Jehan le moine [res]pe[ctable e ho]ms honorab[les del] monast[e]re del seins [Sabas] d'est[oire] de vie [de nostre saints] pere[s Barla]am e [Joasaf]⁴¹

[Itt kezdődik az a lelket üdvözítő történet, amely az aithiopsok földjén túlról, az indusok országából származik, és amelyet János szerzetes, a Szent Sabbas kolostor tisztelt tagja hozott el a Szent városba, Jeruzsálembe. A történet szentatyáink, Barlám és Jozafát életét beszéli el]

*A miniatúráján ábrázolt jelenet*⁴² (f. 1^v): A történet szerzője, Damaszkuszi Szent János

³⁹ L.-R. *Ménager*: Inventaire des familles normandes et franques émigrées en Italie méridionale et en Sicile (XI^e–XII^e siècles). In: Roberto il Guiscardo e il suo tempo. Relazioni e comunicazioni delle prime giornate normanno-sveve (Bari 1973). Rome 1975. 362. A jelenséggel kapcsolatban további megjegyzéseimet lásd: Egedi-Kovács: *A Barlám és Jozafát* Athosz-hegyi ófrancia fordításának nyelvi jelenségei (cod. athon. Ivron N^o. 463). i. m. (3. jegyz.) 157–158.

⁴⁰ Bizonyos szavak és kifejezések át vannak húzva, amelyek fölött egy-egy szinonima vagy pontosabb kifejezés szerepel. Példaként említhetjük a 131^v foliumon található javítást: a görög szövegben a ψυχωφελέσι λόγοις szókapcsolat szerepel, amelyet a fordító először az *espritueux paroles* kifejezéssel fordított, majd az *espritueux* jelzőt *profitables*-ra javította, ahogyan az már a mű legelején is szerepelt a ψυχοφελής görög szó francia megfelelőjeként (f. 2r: Ἰστορία ψυχωφελής cf. une estoire profitable).

⁴¹ A pirossal kiemelt francia szövegrész ebben az esetben a görög változatban is szereplő cím fordítása: ΙΣΤΟΡΙΑ ΨΥΧΩΦΕΛΗΣ ΕΚ ΤΗΣ ΕΝΔΟΤΕΡΑΣ ΤΩΝ ΑΙΘΙΟΠΙΩΝ ΧΩΡΑΣ, ΤΗΣ ΙΝΔΩΝ ΛΕΓΟΜΕΝΗΣ, ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΑΓΙΑΝ ΠΟΛΙΝ ΜΕΤΕΝΕΧΘΕΙΣΑ ΔΙΑ ΙΩΑΝΝΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ, ΑΝΔΡΟΣ ΤΙΜΙΟΥ ΚΑΙ ΕΝΑΡΕΤΟΥ ΜΟΝΗΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΣΑΒΑ· ΔΙΗΓΟΥΜΕΝΗ ΤΟΝ ΒΙΟΝ ΤΩΝ ΟΣΙΩΝ ΠΑΤΕΡΩΝ ΗΜΩΝ ΒΑΡΛΑΑΜ ΚΑΙ ΙΩΑΣΑΦ.

⁴² A miniatúrákon ábrázolt jelenetek leírását az Athós-hegy kincseiből készült kiállítás katalógusa alapján közlöm: *Pelekanides – P. C. Christou – C. Tsioumis – S. N. Kadas* (eds.): i. m. (19. jegyz.) 306–308.

f. 3^r: Li prologes est finés. Ici comence l'estoire de la vie le boneuré Joasaf
[A bevezető vége. Itt kezdődik a boldogult Jozafát története]

A miniatúrán ábrázolt jelenet: Az indusok országa

f. 4^r: Ci est come[nt] li seins Thomas [preecha] sa evangile [e] converta [le po]ple
del Ynde
[Hogyan hirdette Szent Tamás az evangéliumot, és térítette meg az Indusok népét]

A miniatúrán ábrázolt jelenet: Tamás apostol Indiában hirdeti az evangéliumot

f. 4^v: *Nem szerepel cím*

A miniatúrán ábrázolt jelenet: Abenér király és a szerzetesek prédikációja

f. 5^v: *Nem szerepel cím*

A miniatúrán ábrázolt jelenet: A keresztények elűzése

f. 6^r: De letras del roi qui devine tuer tot cristiens
[A király leveleiről, amelyekben minden keresztény megölését elrendeli]

A miniatúrán ábrázolt jelenet: Áldozat a pogány isteneknek

f. 7^r: Si cum il fu amenés devant li rois
[Miként vezették a király elé]

A miniatúrán ábrázolt jelenet: A király és az ájtatos satrapa. A satrapa visszatérése a sivatagba

f. 8^v: Si cum li filz del roi Joasaf fu nés e de la profecie de l'austronomien
[A király fiának, Jozafátnak születése és az asztronómusok jóslata]

A miniatúrán ábrázolt jelenet: Jozafát születése és az asztrológusok jóslata a gyermek jövőjéről

f. 11^v: Deus ermites qui fu[ren]t martir
[A két mártírhálált halt szerzetes]

A miniatúrán ábrázolt jelenet: A király a szerzeteseket tűzhalálba küldi

f. 14^r: Coment li filz l[i rois] complein[t sun] pere de ce qu'il [...]
[Miként kérleli a király fia az apját, hogy ...]

A miniatúrán ábrázolt jelenet: Jozafát el akarja hagyni a palotát

f. 14^v: Cum il encontra le mesiau e l'avogle
[Amikor a leprással és a vakkal találkozott]

A miniatúrán ábrázolt jelenet (f. 15^v): Jozafát találkozása a vakkal és a leprással

f. 15^v: Cum il [en]contra le [vell]ar
[Amikor az öregemberrel találkozott]

A miniatúráján ábrázolt jelenet: Jozafát találkozása az öregemberrel

f. 16^v: Com il [o]t pensés de la [m]ort
[Amikor a halálról elmélkedett]

A miniatúráján ábrázolt jelenet: Jozafát és mestere. Barlám szerzetes a pusztában

f. 17^v: Coment Barlaham parla au joveceau qui li feist son mesaje
[Miként beszélt rá Barlám az ifjút, hogy továbbítsa üzenetét]

A miniatúráján ábrázolt jelenet (f. 18^r): Barlám keresi Jozafátot

f. 19^v: Coment li jovenciaus le cunta au fil del roi e il co[man]da q'íl venit avant
[Miként beszélt róla az ifjú a király fiának, aki megparancsolta, hogy járuljon elé]

A miniatúráján ábrázolt jelenet: Barlám és Jozafát találkozása

f. 20^v: Ci comen[ce] la predica[ci]un de Barlah[am a] Joasaf
[Itt kezdődik Barlám Jozafáthoz szóló prédikációja]

A miniatúráján ábrázolt jelenet: Példabeszéd a magvetőről

f. 21^r: Ci li conte un exemple d'un roi
[Itt egy király példájáról mesél]

A miniatúráján ábrázolt jelenet: Barlám meséje a királyról, aki az úton két szerzetessel találkozott

f. 22^r: C[oment envoia] businer [a sun huis] de sun fre[re]
[Miképpen küldte a trombitást fivére ajtajához]

A miniatúráján ábrázolt jelenet: Történet a halál trombitájának elküldéséről

f. 22^v: [Ci li cont]e un autre [e]xemple de ce[st]ui roi
[Itt újabb példabeszédet mond ugyanarról a királyról]

A miniatúráján ábrázolt jelenet: A négy láda története

f. 25^r: Coment de[u] perdi les [homes e] en arche ...
[Hogyan veszejtette el Isten az embereket és a bárkán...]

A miniatúráján ábrázolt jelenet: Az özönvíz

f. 26^v: *Nem szerepel cím*

A miniatúráján ábrázolt jelenet: Átkelés a Vörös-tengeren

f. 28^v: *Nem szerepel cím*

A miniatúráján ábrázolt jelenet: Barlám az Úr második eljöveteléről beszél

f. 31^v: [Ci li] cunte un exem[ple] e puis le doc[tr]ine de bon [e]nsegnement [q]u'il doit faire [e qu']il doit laisi[e]r
 [Itt példabeszédet mond, majd a jó cselekedetekről tanít: mit kell megtennie és mit kell kerülnie]

A miniatúrán ábrázolt jelenet: A madarász és a fülemüle története

f. 41^v: Ici li recont e un autre exemple d'un home qui avoit trois amis
 [Itt újabb példabeszédet mond: a férfiről, akinek három barátja volt]

A miniatúrán ábrázolt jelenet (f. 39^r): A férfi és három barátjának története

f. 44^r: [Ci li] dit un aut[re e]xemple de ce [qu'il] doit garn[...]tre siec[le ...]
 [Itt újabb példabeszédet mond, arról mit kell a világhban ...]

A miniatúrán ábrázolt jelenet: A király példabeszéde

f. 47^v: Un exe[mple dis]oit soir la [riche]se del siecle e [soi]re la povreté [de r]eli-
 giun
 [Példabeszédet mondott a világiak gazdagságáról és a hívők szegénységéről]

A miniatúrán ábrázolt jelenet: A gazdag fiatalokról

f. 53^v: Coment [bap]tiza e [l]e [com]unia e [...]
 [Miként keresztelte meg, és avatta be a szent áldozatba és ...]

A miniatúrán ábrázolt jelenet: Jozafát megkeresztelkedése

f. 56^v: Zardans [e l]e fil del roi. [Ba]rlaam parloit a lui [...]
 [Zardan és a király fia. Barlám beszélt vele ...]

A miniatúrán ábrázolt jelenet: Zardan és Jozafát

f. 57^r: Li filz del roi [dist a] Zardam qu'il [cachast] dedens la cor[tine] e escoutast
 [li] predicaci[un de] Barlaam
 [A király fia Zardant arra kérte, hogy rejtőzzön a függöny mögé, és hallgassa meg Barlám prédikációját]

A miniatúrán ábrázolt jelenet: Zardan, Barlám és Jozafát

f. 59^r: Joasaf dist *bienv*enu e B[ar]laam li dona con[sel. Co]ment Bar[laam ...] e
 refusa lo[...]
 [Jozafát köszöntötte, és Barlám tanácsot adott neki. Barlám miképpen ... és utasította vissza ...]

A miniatúrán ábrázolt jelenet: Barlám és Jozafát

f. 60^v: [Co]ment Bar[laam env]oia a Joa[saf la vest]ure qu'il [o]t requisite e co[ment il ot] congié e s'en [ala a] l'ermitage

[Miként küldte el Barlám Jozafátnak a ruhát, amit ő tőle kért, és miként búcsúzott el, és vonult remetességbe]

A miniatúráján ábrázolt jelenet: Barlám a kabátját zálogul adja, és búcsút int Jozafátnak

f. 61^v: Quel vie menoit [apres q]ue Bar[laam] s'en fu [alés]
[Milyen élete volt, miután Barlám elment]

A miniatúráján ábrázolt jelenet: Az imádkozó Jozafát

f. 62^v: Coment [Zar]dam fu ma[lade] por la pe[ur qu'il] avoit del roi
[Miként betegedett bele Zardan a királytól való félelmébe]

A miniatúráján ábrázolt jelenet: Az orvos Zardant gyógyítja

f. 63^v: Comen[t] cont[a Zar]dam au [roi de] sun fil [e avo]it crem[or]
[Miként beszélt Zardan a királynak a fiáról, és hogyan rettegett]

A miniatúráján ábrázolt jelenet: Zardan a király előtt

f. 64^r: Coment l[i roi coman]da Arach[el qu'il di]se le vra[i e] de faire [querre] Barlaam [par] le quin[...]
[Miképpen parancsolta meg a király Araches-nak, hogy mondja el az igazat, és kerestesse Barlámot ...]

A miniatúráján ábrázolt jelenet: A király és Araches. A király keresteti Barlámot

f. 66^v: [Li moine] furent amen[és ...]aitein au roi. [Aven]ir les fist [m]artirier
[A szerzeteseket Abenér király elé vitték, aki mártíromságra kényszerítette őket]

A miniatúráján ábrázolt jelenet: Szerzetesek a király előtt. A szerzetesek megostorozása

f. 68^r: [...]ques mart[ir] furent
[... mártírhalált szenvedtek]

A miniatúráján ábrázolt jelenet: A szerzetesek mártírhalált szenvednek

f. 69^r: Nacor [f]ist ensembl[able que] Barlaa[m]
[Nachór Barlámnak adta ki magát]

A miniatúráján ábrázolt jelenet: A király és Arachés. Arachés és Nachór találkozása. Arachés elfogatja Nachórt

f. 69^v: [Co]ment un ame[na Nac]or devant le roi [e dist] un par traisun que [cil estoit B]arlaam e coment [Joasaf] fu confortés [par une r]evelacium
[Miképpen vitték Nachórt a király elé, és hazudták azt, hogy ő Barlám, és miként nyugtatta meg Jozafátot egy látomás]

A miniatúráján ábrázolt jelenet: Nachórt a király elé viszik. Jozafát egy látomásban megtudja az igazságot

f. 70^v: Co[ment li roi]s laidenga cru[element sun] fil e coment Joa[saf reg]ehi Jesu
Crist [am]oreusement
[Miképpen gyalázta a király durván a fiát, és miképpen tett hitet Jozafát szeretettel
Jézus Krisztus mellett]

A miniatúrán ábrázolt jelenet: A király meglátogatja Jozafátot lakosztályában

f. 73^v: Co[ment li] rois s'en parti [irous]ement e Joasaf [dist a lui] sun adeu
[Miképpen távozott dühödten a király, és búcsúzott el tőle Jozafát]

A miniatúrán ábrázolt jelenet: A király haragosan távozik

f. 74^r: Coment Arachel consella le roi qu'il le atra[ist]
[Miképpen adott Arachel tanácsot a királynak, hogy fiát jobb belátásra bírja]

A miniatúrán ábrázolt jelenet: A király újra Arachés tanácsát kéri

Coment li rois atra[ist sun fi] par blandise [e] coment Joasaf se [tint ferm]ement
el savoir [d]e Deu
[Miképpen próbálta a király hízélgéssel megnyerni a fiát, és miképpen tartott ki
szilárdan Jozafát az Istenben való hitében]

A miniatúrán ábrázolt jelenet: A király visszatér Jozafát lakosztályába

f. 77^r: Coment nostre sires parl[oit a caus] qui estoit paiens, desconfist le partie des
paiens e conferma la foi des cristiens e lor [...]
[Miképpen beszélt a mi Urunk azokhoz, akik pogányok voltak, elbizonytalanította
a pogányokat, és megerősítette a hitét a keresztényeknek, és nekik ...]

A miniatúrán ábrázolt jelenet: A nagygyűlés

f. 90^v: Coment Teldas envoia les roiaus letres e fist au roi e au pople faire feste as
deables
[Miként küldte ki Teldas a királyi leveleket, és vette rá a királyt és népét, hogy az
ördögnek üljenek ünnepet]

A miniatúrán ábrázolt jelenet: A király és Theudas a szentélyben

f. 91^v: Coment li rois se compleinst a Telda de sun fil e quel conseil Teldas li dona
[Miként panaszkodott a fiáról a király Teldas-nak, és Teldas milyen tanácsot adott
neki]

Nem szerepel miniatúra

f. 95^r: Com[ent] li deables [vuit] sosplanter [Joasaf par] ceste femm[e]
[Miként akarta elragadni az ördög Jozafátot e nő segítségével]

A miniatúrán ábrázolt jelenet: A hercegnő megpróbálja elcsábítani Jozafátot

f. 100^r: Coment no[stre] sires li mo[stra] par visiu[n la] joie de pa[radis]
[Miként mutatta meg neki a mi Urunk a Paradicsom gyönyörűségét egy látomásban]

A miniatúrán ábrázolt jelenet: Jozafát álmában látja a Paradicsomot

f. 101^r: Co[ment] il vit en celle [vi]siun les pein[es] d'inf[e[r]]
[Miként látta meg ugyanebben a látomásban a pokol kínjait is]

A miniatúrán ábrázolt jelenet: Jozafát álmában látja a poklot

f. 101^v: Coment li rois vuit voir sun fil qui gisoit malades e coment li filz se conpleinst al pere de ce qui li avoit fait e li pria qu'il ne le disturbast plus de bien faire
[Miként akarta látni a király a fiát, aki betegen feküdt, és miként tett szemrehányást a fiú az apjának arról, amit tett, és megkérte őt, többé ne akadályozza őt a jó cselekedetekben]

A miniatúrán ábrázolt jelenet (f. 102^r): A király meglátogatja a beteg Jozafátot

f. 40^r:⁴³ [Coment li filz] li rois Joa[saf ala] a sun pere li em[braça vi]vement e co[ment] fu esjo]is ses pere[s qui le re]çut a gran[t joie]
[Miként látogatta meg a király fia, Jozafát az apját, akit erősen magához ölelt, és miként örvendett meg az apja, aki nagy örömmel fogadta őt]

A miniatúrán ábrázolt jelenet: Jozafát apja palotájába megy

Coment li filz enseign[a a sun] pere les sacremens de nostre deu e coment li rois Avenir se conver[ti premier]ement e aora la crois e depeça les ydres e del pople qui fu convertis
[Miként tanította meg a fiú az apjának a mi Urunk szentségeit, és Abenér király miként tért meg először is, és imádta a keresztet, és döntötte le a bálványokat, és a népről, amely megtért]

A miniatúrán ábrázolt jelenet (40^v): A király keresztény hitre tér, a keresztet imádja és kincseit szétesztja

A címek a legtöbbször egy-egy miniatúra mellett szerepelnek, de találunk arra is példát, hogy a kép mellett egyáltalán nincs cím (ff. 4^v, 5^v, 26^v, 28^v), vagy ott is találunk címet, ahol nincs illusztráció (f. 91^v). Olyan is előfordul, hogy a miniatúra mellett szereplő piros tintával kiemelt mondat nem feltétlenül a kép leírását adja (ff. 2^r, 3^r, 6^r, 16^v, 31^v). Mindezek alapján nem képcímnek, inkább fejezetcímnek (egy-egy rész rövid összefoglalásának) szánták a kiemelt mondatokat. Mindebből csupán annyi következik, hogy a francia fordító a szöveg készítésekor még nem biztos, hogy látta a miniatúrákat, vagy akár magát a kéziratot. Sőt, azt sem zárhatjuk ki, hogy amikor a fordítást a kódex lapjaira bemásolta, a miniatúrák még el sem készültek. Mindez újabb fontos kérdést vet

⁴³ A folium a kéziratban rossz helyen szerepel, helyesen a 116-os folium után következne.

fel: elképzelhető-e, hogy a frank fordító már a kézirat elkészülte előtt hozzákezdett a fordításhoz, sőt maga is részese volt a kódexkészítés munkafolyamatának?

Melyik görög szöveg alapján készült a fordítás?

Egyértelmű, hogy a fordítás közvetlenül a görög változat alapján készült. Kérdés ugyanakkor, hogy valóban ennek a kódexnek a szövegéből dogozott-e a fordító. Az ivironi kódex görög szövege a Volk-féle kritikai kiadás ágrajzán az *e* jelzetű, önálló leágazást képviselő kéziratok között szerepel, amelyek a *Barlám és Jozafát* rövidített változatát tartalmazzák. A kritikai apparátusban az ivironi szövegváltozatot a kiadó nem veszi figyelembe. A kollacionálás során azonban találtam kisebb eltéréseket a többi rövidített – a kritikai apparátusba bevont – változathoz képest, amely olvasatok a francia fordításban is rendre megjelennek. Példaként említhetjük a 26^r foliumon szereplő szövegrészt:

f. 26^r: Εἶτα θαύμασι μεγίστοις διαγαγὼν τὸν Ἰσραήλ ἐν τῇ ἐρήμῳ ...

Minden más kéziratban a τὸν λαὸν kifejezés szerepel, egyedül az ivironi kézirat szövegében találjuk a τὸν Ἰσραήλ olvasatot.⁴⁴ A francia fordításban is ez a változat szerepel:

f. 26^v: Q]uant il ot faite ceste grant meruelle, si enmena caus d' I r r a e l el desert ...

További példákat az alábbi szöveghelyeken találunk:

f. 10^v: Οἱ δὲ προμνημονευθέντες φθονεροὶ ἐκεῖνοι βᾶσκανοὶ ...

(Volk kritikai apparátusának kiegészítéseképpen írhatnánk: ἐκεῖνοι βᾶσκανοὶ cod. iviron ἐκεῖνοι καὶ βᾶσκανοὶ alii)

f. 10^v: Mais cil maliciens qui avoient envie de lui estoient angoiseus de metre au [jo]r ...

f. 24^r: Κατ' ἐκεῖνον τοῖνον τὸν εὐσεβῆ βασιλέα καὶ σὺ πεποίηκας, ...

(Volk kritikai apparátusának kiegészítéseképpen írhatnánk: εὐσεβῆ βασιλέα cod. iviron εὐσεβῆ καὶ φιλόχριστον καὶ σώφρονα βασιλέα XYZ εὐσεβῆ καὶ σοφὸν βασιλέα alii)

f. 24^r: Einsi cum cil bons rois fist einse vous avés fait ...

⁴⁴ Volk: i. m. VI/2 (6. jegyz.) 67.

f. 42^r-42^v: Οὐκ ἔχω στόμα δι᾿ ἄραι πρὸς σέ, γινώσκων ἀκριβῶς ὅτι οὐ μέμνημαί σου πώποτε εὐεργετήσαντός σε ἢ προσφιλῶς διατεθέντος σοι. Ἄλλ’ ἐπεὶ συμφορά με κατέλαβε με γί σ τ η ...

(Volk kritikai apparátusának kiegészítéseképpen írhatnánk: μεγίστη cod. iviron χαλεπωτάτη alii)

f. 42^r: ... reme[m]brance de profit a vos en nule guise ne de vos faire amistié mais puis que g r a n s mestiers ...

f. 45^r-46^r: ... ὃς τὴν σὴν καὶ ἀπλανῆ ὁ δὲ ν ὑποδειξά σοι ἦκω, τοῖς αἰώνιοις μὲν καὶ ἀτελευτήτοις ἐνάγων κάκεισε πάντα συμβουλευῶν ἀποθέσθαι, ...

(Volk kritikai apparátusának kiegészítéseképpen írhatnánk: ἀγαθὴν om. cod. iviron ὃς τὴν ἀγαθὴν ὁδὸν καὶ ἀπλανῆ alii)

f. 46^r: ... Mais li senes e sages rois reçut les biens cum li preecha si cum je mostra la voie sans decevance par laquele vous recevrés ce qui tous jors durera e ja n’aura ...

f. 52^v: ... ἄπελθε εἰς τὸν τόπον τῆς ἀναπαύσεώς σου ...

(Volk kritikai apparátusának kiegészítéseképpen írhatnánk: ἀναπαύσεώς cod. iviron ἀσκήσεώς alii)

f. 52^v: ... e vous [...]lés el lui de vos [r] e p o s guarnis ...

f. 71^v: Οὐκ ἔδει σε ἐμοὶ μᾶλλον πείθεσθαι καὶ τοῖς ἐμοῖς ἔπεσθαι δόγμασιν ἢ τοῦ δολίου δρᾶκοντος καὶ σαπροῦ γέροντος ἐκείνου ταῖς φληναφίαις καὶ μωρολογίαις.

(Volk kritikai apparátusának kiegészítéseképpen írhatnánk: δράκοντος add. cod. iviron)

f. 71^r: ... mais [vos ne suiv]rés les mien[s enten]demens avés [...] desdeigné d[...]a. .asoit d r a [g u n ...] vellart purri avés amé e vos estes acointiés a ses foles paroles.

f. 73^r: Εἰ γὰρ βιάζειν με καὶ τιμωρεῖν με θελήσειας ...

(Volk kritikai apparátusának kiegészítéseképpen írhatnánk: τιμωρεῖν cod. iviron τυραννεῖν alii)

f. 73^r: Se vos m’anguoisiés e volés t o r m e n t e r ...

Másfelől vannak olyan szöveghelyek, ahol a francia fordítás eltér a görögtől, még-hozzá olyan esetekben, ahol a görög másoló – valószínűleg figyelmetlenségből – hibázott. Ezeket a tévesztéseket is csupán a kritikai kiadás szövegével történő tüzetes

egybevetés alapján szűrhetjük ki, mert az ivironi görög szöveg eltérő, hibás olvasata is értelmes. A francia szövegben a helyes változat szerepel:

f. 25^v: Ἀποδεξάμενος δὲ τοῦτον σὺν γυναικὶ τῆς εὐγνωμοσύνης καὶ ὀρθῆς κρίσεως, ὁ θεὸς ἐνεφάνισεν αὐτῷ ἑαυτὸν ...

A szöveg Ábrahám történetét idézi, akinek megjelent Isten, mivel az összes ember közül egyedül őt ítélte jónak és igaznak. A többi kézirat olvasata alapján a σὺν γυναικί ('feleségével együtt') kifejezés törlendő, az ivironi változatban a másoló figyelmetlensége miatt került a mondatba. Ugyanezen a foliumon ugyanis néhány sorral feljebb szerepel a szókapcsolat (τοῦτον σὺν γυναικί):

f. 25^v: ... μόνον εὐρῶν δίκαιον ἐν τῇ γενεᾷ ἐκείνῃ, τοῦτον σὺν γυναικί ...

A francia fordításban ugyanakkor a hibás olvasatot már nem találjuk:

f. 25^v: Nostre s[ir]jes l i sot bon gré de sa bone conoissance cum cil qui a en soi tous biens acostumés e qui est loi[aus] ...

A *li* névmás feleltethető meg a görög τοῦτον szónak ('őt', ti. Ábrahámot). A 'feleségével együtt' kifejezés hiányzik a francia szövegből. Hasonló jelenséggel találkozunk a 26^r foliumon, ahol az ἐκόλασεν szót rekeszthetjük ki. A másodsor tévesen leírt igét ebben az esetben sem találjuk meg a francia fordításban:

f. 26^r: ... οἱ καὶ τοὺς Αἰγυπτίους ἀξίως ἐκόλασαν, καὶ τοὺς Ἰσραηλίτας – οὕτω γὰρ ὁ λαὸς ἐκεῖνος ἐκέκλητο – διὰ ξηραῖς τὴν Ἐρυθρὰν θάλασσαν διήγαγον. Τὸν δὲ Φαραῶ καὶ τοὺς Αἰγυπτίους κατ' ἴχνος [ἐκόλασεν] ἐπαναστραφέντα τὰ ὕδατα ἄρδην ἀπώλεσεν.

f. 26^r: ... les Egip[tiens] tormenta as[sez] e ceaus d'Irrael [d]uira parmi la roge mer, e Pharaon e les Egip[tiens] perdi que les aigues retournerent e les tuerent.

Másfelől fontosak azok a szöveghelyek is, ahol a fordító egy – a görög másolótól – kifejezett (minden más kéziratban szereplő) szót is lefordít. A görög szövegben a 24^v foliumon hosszú felsorolást olvasunk, amely Isten természetét írja le:

Οὗτος οὖν ὁ ἐν τρισὶν ὑποστάσεσιν εἷς θεός, ἄναρχός ἐστιν καὶ ἀτελεύτητος, αἰώνιος τε καὶ ἀίδιος, ἄκτιστος, ἄτρεπτος, ἀσώματος, ἀόρατος, ἀπερίγραπτος, ἀπερινόητος, ἀγαθός καὶ δίκαιος μόνος ...⁴⁵

⁴⁵ Volk: i. m. VI/2 (6. jegyz.) 59.

[Ez a háromság tehát az egy Isten, nincs kezdete és nincs vége, örökkévaló és időtlen, magától való, változatlan, testetlen, láthatatlan, meghatározhatatlan, felfoghatatlan, jó és egyedül igaz ...]

Az ivironi kézirat szövegéből kimarad azonban az ἄορατος ('láthatatlan') szó:

f. 24^v: Οὗτος οὖν ὁ ἐν τρισὶν ὑποστάσεσιν εἷς θεός, ἀναρχός ἐστιν καὶ ἀτελεύτητος, αἰώνιος τε καὶ ἄϊδιος, ἄκτιστος, ἄτρεπτος, ἀσώματος, ἀπερίγραφτος, ἀπερινόητος, ἀγαθός καὶ δίκαιος μόνος ...

Ezzel szemben a francia fordításban szerepel a kifejezés (*nient veables*):

f. 24^v: Cis est⁴⁶ [troi]s persones uns⁴⁷ [sans c]omencement est [e sans] definement [tos] jors fu e tos [jors se]ra. Il est ni[ent c]riés nient for[més] nient mesu[rés] nient enclo[s] ni e n t v e a b l e s [nien]t comprehenda[ble b]enignes e sols [droi]turiers ...⁴⁸

További példák:⁴⁹

f. 42^v: Τότε κατανυγείς ἐκεῖνος ἔλεγε ...

(Volk kritikai apparátusának kiegészítéseképpen írhatnánk: μετὰ δακρῶν om. cod. iviron ἔλεγε μετὰ δακρῶν alii)

⁴⁶ Áthúzott szövegrész: *est uns de*.

⁴⁷ Áthúzott szövegrész: *ne poeste*.

⁴⁸ *sans commencement* = ἀναρχός; *sans definement* = ἀτελεύτητος (*definement* ófr. = 'fin, achèvement, mort'); *tos jors fu e tos jors sera* = αἰώνιος τε καὶ ἄϊδιος; *nient criés* = ἄκτιστος (< κρίζω 'bâtir, fonder, instituer, créer, produire'); *nient formés* = ἄτρεπτος (< τρέπω 'tourner, diriger, changer, transformer', *former* ófr. = 'métamorphoser'); *nient mesurés* = ἀσώματος (*mesure* < lat. *mensūra* [*metior*] 'mesure, quantité, dimension') ['étendue mesurable d'un corps ou d'un objet']; *nient enclos* = ἀπερίγραφτος (< περιγράφω 'dessiner le contour, esquisser, délimiter, border, séparer par une limite, exclure', *enclos* ófr. 'inclus' < lat. *inclūdo* [*clūsi, clūsum, ēre*] 'enfermer, clore, limiter'); *ni e n t v e a b l e s* = ἄορατος; *nient comprehensible* = ἀπερινόητος (< περίνοια 'compréhension, intelligence'); *benignes e sols droituriers* = ἀγαθός καὶ δίκαιος μόνος;

⁴⁹ További, hasonló jellegű következtetések kiindulópontját jelentő, eltérő olvasatok a görögben: ff. 6^r: μοναχικοῦ cod. iviron μοναδικοῦ alii; 40^r: πνευματῶν cod. iviron δαυμόνων alii; 40^v: Χριστῷ om. cod. iviron; 41^r: μεσονυκτίου cod. iviron et Κ ἡμερονυκτίου alii; 41^v: ἀποδεχόμενος cod. iviron ἀποδεξάμενος alii; 42^v: μικρὰν τινα add. καὶ οὐδαμνὴν cod. iviron; 51^r: ἔχων om. cod. iviron; ἐλπίδος cod. iviron πικρὰς alii; καταλαβεῖν cod. iviron καταβαλεῖν alii; 52^r: ἐτέροις cod. iviron ἐταίροις alii; 52^v: ἀγαθῶν cod. iviron καλῶν alii; 53^r: μέλλων cod. iviron μᾶλλον alii; παραινέσεις καὶ προφητικὰς om. cod. iviron; 54^r: καὶ ἀμάραντων om. cod. iviron; 56^r: κυριοῦ cod. iviron θεοῦ alii; πόρρω om. cod. iviron; 63^r: καθέστηκα om. cod. iviron; 65^r: λέγω cod. iviron ἔχω XYZ ποιῶμαι alii; 66^r: ὑποδείξομεν cod. iviron προδώσομεν alii; 66^v: θαύματος om. cod. iviron; 69^r: ἅμα προῶ post ζητήσας cod. iviron; 69^v: καὶ πᾶσαν παιδεύσας ἀρετῆς ἰδέαν om. cod. iviron; 73^r: τέλος add. ἐπιλήση cod. iviron; καταμωκῆση om. cod. iviron; 75^r: καὶ τιμῆς om. cod. iviron; 76^r: ὡς ἐπὶ τρυτάνης νόμιζε σεαυτὸν ἐστάναι om. cod. iviron; 80^r: καὶ ἄνδρὶ om. cod. iviron; 83^r: συνῆκεν om. cod. iviron.

f. 42^v: Lors cil sumi[...] dist en p l e g n a n t ...

f. 43^r: Ὁ πρῶτος φίλος ἂν εἴη ὁ τῆς φιλοχρηματίας ἔρως
(Volk kritikai apparátusának kiegészítéseképpen írhatnánk: ἡ τοῦ πλούτου περιουσία καὶ om. cod. iviron Ὁ πρῶτος φίλος ἂν εἴη ἡ τοῦ πλούτου περιουσία καὶ ὁ τῆς φιλοχρηματίας ἔρως alii)

f. 43^r: Li prem[iers] amis si es[t] qui a s'amo[r de ri] c h e c e s de l[...]

f. 41^v: ... τοὺς τὰ παρόντα τῶν μελλόντων ἀγαθῶν προκρίναντας.
(Volk kritikai apparátusának kiegészítéseképpen írhatnánk: τ ε ρ π ν ἂ om. cod. iviron τὰ παρόντα τερπνὰ alii)

f. 41^v: ... qui unt [...]és les d e l i s [del m]unde ...

Mindezeket figyelembe véve elképzelhetőnek tartom, hogy a fordító nem közvetlenül az ivironi kézirat szövegéből dolgozott, hanem olyan – mára már elveszett változatból –, amely a görög másolónak is „munkapéldánya” lehetett. Ebben az esetben a görög kódex másolása és a francia fordítás készítése között nem telhetett el sok idő. Aligha valószerű ugyanis, hogy 100-120 év elteltével valaki épp azt a görög változatot találta volna meg, amelyből az ivironi kódex görög szövegét másolták, majd lefordította a szöveget, és bemásolta az ivironi kézirat margójára. A görög másoló és a francia fordító sokkal inkább egy időben és egy vállalkozás keretében tevékenykedhetett, így a kézirat vagy kezdettől kétnyelvűnek készült, vagy kevéssel az elkészítése után rendelték meg hozzá a francia fordítást.

Készülhetett-e a kézirat eleve kétnyelvűnek?

A jellegzetes bizánci kódex félbe hajtott lapokból (*bifolio*, *diphylla*) állt, amelyeket a legtöbb esetben négyesével varrtak össze (*quaternion*, *tetradia*). Noha maga a kódextípusú könyv nem bizánci találmány, széles körű és gyors elterjedését az első bizánci megrendelők és művészek lelkesedésének köszönheti. Egy 240 foliumból álló nagy formátumú, 40×30 cm méretű könyvhöz 120 darab 40×60 cm nagyságú pergamenlapra volt szükség. Az anyagvesztéséget is figyelembe véve, ami a szabálytalan formájú állatbőr megfelelő, téglalap alakúra vágása során keletkezett, egy, a fent említett méretű könyv elkészítéséhez akár 120 juh vagy kecske vagy 60 szarvasmarha bőrére is szükség lehetett. Ha ezeket a lapokat félbehajtották, két, 240 foliumból álló, 30×20 cm méretű vagy négy, 240 foliumból álló, 20×15 cm-es könyvre elegendő alapanyaghoz jutottak. (Az ivironi kézirat [135 folium, 23×17 cm] készítéséhez, nagyjából 30 juh vagy kecske bőrére lehetett szükség.) A méret tehát közvetlenül befolyásolta a könyv készítésének költségeit. Az igényesebb megrendeléseknél az árat egyébként az is növelhette, hogy a kézművesek

kerülték a foltos vagy hibás bőrök felhasználását.⁵⁰ Miután rendelkezésre állt a kívánt formátumú könyv elkészítéséhez elegendő mennyiségű és megfelelően előkészített pergamen (vagy papír), a lapokat bevonalták. A vonalazás mintázata, főképp, ha a kéziratba margószéli kommentárokat is szántak, igen bonyolult szerkezetű is lehetett.

John Lowden megállapítása szerint egyetlen bizánci írnok sem készített saját elhatározásból, saját költségén könyvet. Egy ilyen vállalkozás mögött, amely nemcsak költséges volt, de sok időt is igénybe vett, minden esetben egyedi megbízást kell feltételeznünk. Mindez azonban nem mindig volt így, különösképp, ha a tudós másolókra gondolunk, akik egész könyveket írtak át saját kezűleg mindenféle felkérés vagy megrendelés nélkül. Filippo Ronconi szerint valójában a másolóknak három csoportját különíthetjük el: 1. belső készítésből (szervedélyből) másolók: elsősorban azok a tudósok, akik a *cupido scribendi* hatására másoltak le egész könyveket (Bizáncban elterjedt volt az a felfogás, miszerint a szöveg mélyebb megértése csak annak átírásával valósulhat meg); 2. vallási elhivatottságból másolók: olyan személyek, akik mindenféle ellenszolgáltatás és érdek nélkül szent szövegeket másoltak. Ehhez a csoporthoz nem feltétlenül csak szerzetesek tartoztak: ha hihetünk VI. Bölcs Leó (866–912) szentéletírójának, a császárnak is szokása volt a könyvmásolás; 3. foglalkozásszerűen másolók: a hivatásos írnokok, más néven „kalligráfusok” (*καλλιγράφοι*), akik a másolási tevékenységükből éltek.⁵¹ Fontos megjegyezni, hogy – a források tanúsága szerint – a *καλλιγραφία* fogalma alatt nem feltétlenül az írás esztétikai minőségét értették, miként azt a szó alapjelentése sejteti (*κάλλος*), sokkal inkább az írás szabályosságára, olvashatóságára vonatkoztatták.⁵²

A kézirat szépítéséhez az írnokok előre eltervezték (vagy akár maguk el is készítették) a többé-kevésbé bonyolult díszítést. A díszítőelem legtöbb esetben újabb szövegrész kezdetére hívta fel a figyelmet, de sohasem volt pusztán funkcionális. Ha képeket is szántak a könyvbe, akkor azok helyét az írnoknak már a másolás közben ki kellett jelölnie (az ivironi kéziratban például közvetlenül az adott szövegrész után két pont és hullámos vonal jelöli ki az illusztráció helyét). Az illusztrátor (aki lehetett akár maga az írnok is, bár a két személy azonossága ritka)⁵³ olyan formákkal dolgozott, amelyek az adott műhely hagyományait és a kor uralkodó irányzatait követték. A könyv fizikai szerkezetéből adódóan lehetséges volt önálló pergamenlapra festett képet is a kéziratba illeszteni, például az evangélista egész oldalt kitöltő „portréja” az adott evangélium elé került. Ez az eljárás azzal az előnnyel is járt, hogy a művész „tiszta”, tehát vonalazás nélküli lapra festhették, és a másolótól függetlenül dolgozhatott.⁵⁴ Az elkészült kézirat azután a tulajdonoshoz került (aki lehetett magánszemély vagy intézmény is), aki őrizte

⁵⁰ J. Lowden: Book Production. In: The Oxford Handbook of Byzantine Studies. Eds. E. Jeffreys – J. Haldon – R. Cormack. Oxford 2008. 464.

⁵¹ Ronconi: i. m. (28. jegyz.) 630–634.

⁵² Ronconi: i. m. (28. jegyz.) 634–637.

⁵³ Lásd F. Ronconi: Essere copista a Bisanzio. Tra immaginario collettivo, autorappresentazioni e realtà. In: Storia della scrittura e altre storie. Atti del colloquio internazionale. Éd. D. Bianconi. Università di Roma La Sapienza, 28-29 ottobre 2010. Roma 2014. 397.

⁵⁴ Lowden: i. m. (50. jegyz.) 467.

és esetenként használta is azt, de leltárba csak ritkán vették. Egyes végrendeletek vagy más dokumentumok olykor tartalmaznak könyvlistákat, de – a nyugattal ellentétben – Bizáncból rendkívül kevés könyvtárkatalógus vagy hasonló feljegyzés maradt fenn. Emiatt a legtöbb esetben nehéz megmondani, honnan, hogyan és mikor szereztek be egy-egy kéziratot.

A kézirat árát összességében három tényező befolyásolta: 1. a könyv belső tulajdonságai (méret, foliumok száma, a kézirat anyagának minősége, díszítő elemek [pl. díszes iniciálék], illusztrációk, zenei bejegyzések, értékes tinták használata, könyvkötés módja) és az írás típusa (a majuszkulával írt kéziratok a IX–X. század után általában többre kerültek, mint a minuszkulával írottak). 2. A kézirat állapota (az új könyv ára magasabb volt, mint a használté, a megrongálódott, rossz állapotban lévő kézirat pedig általában keveset ért). 3. A vásárlás helyének társadalmi-gazdasági körülményei (a külvárosi központokban a könyvek ára jóval szerényebb volt).⁵⁵ A közép-bizánci korban egy városi központban az ivironi kódex formátumával megegyező (nagyjából 200 foliumból álló, díszítésekkel ellátott, de képeket nem tartalmazó!) új könyv ára mintegy 20–25 *nomisma* lehetett. Az illusztrációk azonban jelentősen növelhették az árat. Példaként említhetjük a Tischendorf-gyűjtemény *Tetraevangéliumát*, amely az ivironi kézirattal többé-kevésbé egy időben készült. Ennek a könyvnek az ára összesen 73 *hyperpyron* – ὑπερπυρον: ezt a pénzermét I. Alexios Komnénos vezette be 1092-ben a *nomisma* helyettesítésére –, tehát mintegy 73 *nomisma* volt. Az adatközlő azt is pontosan leírja, hogy a 73 *hyperpyron*ból 31-et fordítottak a pergamenre és a másolói munkára, ugyanakkor a díszítés és az illusztrálás 42 *hyperpyron*ba került.⁵⁶ Ugyanebben a korban a szarvasmarha ára átlagosan 3 *nomisma*, míg egy-egy jó ló ára 12 *nomisma* volt.⁵⁷ Egy „főállású” hivatásos bizánci másoló évi jövedelme 30–40 *nomisma* lehetett, míg egy átlagos munkavállaló csupán 11, egy katona 12, egy kolostori apát pedig körülbelül 19 *nomismát* keresett évente.⁵⁸

Az Iviron 463-as jelzetű kódex tehát egyértelműen luxuskéziratnak számított a korban, amelynek készítése minden tekintetben igen költséges lehetett (felhasznált anyagok, aprólékos kidolgozás és a gazdag díszítés). A legdrágább alapanyagból, pergamemből készült, 80 (sőt eredeti állapotában talán még ennél is több) miniatúrát tartalmazott, a görög kezdőbetűkhöz aranyport is felhasználtak. Az illusztrációk minőségét is figyelembe véve a kézirat ára nagyjából 70 *nomisma/hyperpyron* lehetett.

A kézirat margóinak méretét is érdemes megvizsgálni: a francia szöveg rekonstruálása során egyértelművé vált, hogy a lapok oldalsó részén esetenként akár 8–9 betű is hiányozhat, következésképp a margó jóval szélesebb volt annál, mint ahogyan azt a

⁵⁵ *Ronconi*: i. m. (28. jegyz.) 650–651.

⁵⁶ Lásd: *F. Evaggelatou-Notará*: Σημειώματα ελληνικών κωδικών ως πηγή δια την έρευναν του οικονομικού και κοινωνικού βίου του Βυζαντίου. Από του 9ου αιώνας μέχρι του έτους 1204. Athén 1982. 222 (n. 497).

⁵⁷ *Ronconi*: i. m. (28. jegyz.) 653–654.

⁵⁸ *Ronconi*: i. m. (28. jegyz.) 657.

kézirat mai állapotában látjuk. Néhány olyan foliumon, amely kevésbé esett áldozatul a későbbi „csonkításoknak”, viszonylag szélesebb a margó. Ezzel összefüggésben ismét a Vat. Gr. 394-es kódexre érdemes tekintenünk. A kódex, miként fent írtuk, ugyanakkor, ugyanazon a helyen készült, mint az ivironi kézirat, sőt valószínűleg ugyanannak a másolónak a munkája. A két kézirat eredeti méretei és tulajdonságai megegyeznek.⁵⁹ Ráadásul a vatikáni kézirat egyes lapjain is szerepelnek marginális bejegyzések, görög nyelvű kommentárok, a lapszéli jegyzetek keze és a főszöveg keze megegyezik. A másoló minden bizonnyal már a munka megkezdése előtt tudatosan tervezte a lapszéli jegyzetek elkészítését, amelyeknek a viszonylag széles margó kialakításával már a vonalazás elkészítésekor igyekezett helyet biztosítani. Valószínűleg ugyanez a másoló készítette az ivironi kézirat görög szövegét is. Könnyen lehet, hogy hasonló megfontolásból alakította itt is a margót viszonylag szélesebbre.

Árulkodó jelenség, hogy egyes foliumokon az aranytintával írt görög nagybetűk szemlátomást a francia szöveg fölött szerepelnek, tehát a francia szöveg bejegyzése után kerülhettek az oldalra (pl.: ff. 10^v, 40^v, 43^v, 50^v, 126^v). A görög szöveg másolása két lépésben történhetett: először bemásolták a szöveget, a díszítésre szánt kezdőbetűk helyét azonban üresen hagyták, majd második lépésként egészítették ki a szöveget az arannyal megfestett majuszkulákkal (a folyamatot a 39^v foliumon jól láthatjuk, ahol a másoló vagy az illusztrátor végül elfelejtette megfesteni az arany kezdőbetűt, és így a szövegből a betű hiányzik). A kódex másolása és az arany nagybetűk megfestése tehát egyazon munkafolyamat része lehetett, hiszen a díszített majuszkulák nélkül maga a szöveg hiányos lett volna. A már többször említett Vat. Gr. 394-es kódexben is épp ugyanolyan formájú és elhelyezésű aranyozott nagybetűket találunk, mint az ivironi kéziratban. Az aranyozott nagybetűk kapcsán további érdekes jelenséget is megfigyelhetünk: az aranytinta sok esetben nyomot hagyott a szemben lévő oldalon. Ez a paleográfusoktól *décharge*-nak⁶⁰ nevezett jelenség sokat elárulhat a kézirat készítésének folyamatáról, a különböző munkafolyamatok sorrendjéről. Az ivironi kéziratban megfigyelhető, hogy egyes helyeken az átütő görög nagybetű eltakar egy-egy részt a francia szövegből, így azt nehéz kiolvasni. Ha ezek a foltok a fordítás másolásakor már megvoltak, a másoló kikerülte volna azokat. Ebből a szempontból érdemes alaposan megvizsgálni a többi díszítőelemet is, így például a miniatúrákat keretező piros vonalakat. Ezek közül ugyanis néhányat szemlátomást a francia szövegre is ráfestettek.

Mindezek alapján elképzelhetőnek tartom, hogy a kéziratot kezdettől kétnyelvűnek tervezték. A korábban részletezett nyelvi és filológiai érvek mellett a felsorolt kodikológiai jelenségek is arra utalnak, hogy a kézirat készítésének különféle szakaszai (a görög szöveg másolása, a miniatúrák és arany nagybetűk megfestése és a francia fordítás margóra másolása) ugyanazon munkafolyamat részeként nagyjából egy időben és egy helyen valósultak meg. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy kizárólag a kézirat

⁵⁹ *D'Aiuto*: i. m. (22. jegyz.) 31.

⁶⁰ *J.-M. Olivier*: Décharges d'encre et étapes de la composition d'un manuscrit. In: La paléographie grecque et byzantine. Centre National de la Recherche Scientifique 1977. 61–81.

autopsziája erősíthetné (vagy cáfolhatná) meg a feltevéseket, legalábbis ami a tintarétegek felkerülésének sorrendjét illeti.

A fentiek alapján, noha korai lenne még végső következtetéseket levonni, az alábbi megfigyeléseket tehetjük: a francia kézírás és a fordítás szövege valószínűleg jelentősen régebbi, mint azt korábban Meyer feltételezte. A paleográfiai és nyelvi jellegzetességek mellett a filológiai és kodikológiai jelenségek is arra engednek következtetni, hogy a francia szöveg a görög kézirat készítésével egyszerre vagy nem sokkal azután készülhetett. Aligha hihető az is, hogy valaki pusztán kedvtelésből vagy nyelvgyakorlás céljából írta volna tele a közel 300 oldalas luxuskivitelű, értékes kéziratot. A francia szövegben található piros tintával kiemelt címek is igényesen elkészített könyvformátumra utalnak. Másfelől a dialektális sajátosságok és az ófranciában szokatlan kifejezések alapján arra következtethetünk, hogy a normann származású fordító nem feltétlenül frank földről „tévedt” Bizáncba, sokkal valószínűbb, hogy olyan dél-itáliai vagy szicíliai normann személy lehetett, aki valószínűleg Konstantinápoly valamelyik latin negyedében fordítóként tevékenykedett. E megállapítások alapján kézenfekvőbbnek tűnik, hogy az egyedülálló ófrancia nyelvemlék történeti és társadalmi közegét a XI-XII. századi dél-itáliai/szicíliai normann és bizánci kapcsolatok tükrében vizsgáljuk.

SUMMARY

The 11th century codex Ivion 463 (Mount Athos) is special for two reasons: its beautiful miniatures as well as the complete Old French marginal translation appended to its Greek text, which has not, as yet, been transcribed. It cannot be ruled out that the translation was created simultaneously with, or shortly after, the completion of the codex itself. This paper summarizes the text editorial work implemented so far and addresses the hypothetical question whether the manuscript might have originally been conceived as a bilingual (Ancient Greek/Old French) codex.

Keywords: cod. Athon. Ivion 463, *Barlaam and Josaphat*, hagiography, Greek novel

EGEDI-KOVÁCS EMESE
ELTE Eötvös József Collegium
Byzantium Központ
egedi-kovacs@caesar.elte.hu